

Tanulmányok

GUY BOIS

A feudalizmus modelljének kérdéséhez*

1. Mi a feudalizmus?

A kiindulási hipotézis a középkori gazdaság funkcionálásának a racionalizmusa. Rögtön megjegyezzük, hogy ezt bőséges anyag bizonyítja. A gazdasági élet különböző mutatói (termelés, termelékenység, népesség, árak, bérek, szolgáltatások) hosszú időtartam alatt ható folyamatot írnak le, amelyek között az időbeli megegyezések figyelemre méltóak. Itt találjuk meg e különböző jelenségek közötti szoros kapcsolatok bizonyítékait, amelyek olykor egyszerű megfelelésekben vagy párhuzamokban (népesség – termelés, termelékenység – szolgáltatási ráta, termelékenység – reálbérek), máskor pedig ellentétes folyamatokban (termelés – termelékenység, agrárárak – ipari árak, árak – reálbérek) fejeződnek ki.

*Guy Bois Besançon-i professzor „*Crise du féodalisme*” (Paris 1976) c. könyve méltán keltett részben elismerésben, részben vitában nyilvánuló feltűnést, mert a szerző a kitűnő tájékozott művekben oly gazdag francia szakirodalomban is kivételesen magas mércét tűzött maga elé: Normandia 14–15. századi agrártörténetét „megfigyelési terepnek” tekinti és használja fel a nyugat-európai feudalizmus oly sokat emlegetett „válságának” új megvilágításához, sőt magának a feudalizmusnak mint gazdasági-társadalmi rendszernek újradefiniálásához. Ebből a kifejezetten marxista igényű műből közöljük a zárófejezet (Conclusion générale) utolsó részét (351–365. l.) magyar fordításban. A lefordított szövegrészt folyóiratunk szerkesztőbizottságának kibővített ülése 1978. december 8-án megvitatta, s a vita alapján a következő megjegyzésekkel terjeszti olvasóink elé.

A vitaindító referátum tartására felkért Makkai László megállapította, hogy a könyv egészében mint egy sajátos történeti táj agrártörténeti monográfiája, de elméleti vonatkozásában is mint a feudalizmus problematikájának újszerű elméleti megközelítése, rendkívül figyelemre méltó. A soktényezős és éppen ezért földrajzilag és időben igen leszűkített más (pl. Kula-féle) feudalizmus-modellekkel szemben Bois dinamikus kéttényezős modellje (paraszti kisbirtok mint termelő, földesúri uradalom mint járadékszedő) igen hasznos, különösen annak a kettős tendenciának (az agrártermelékenység és a feudális járadék távlati csökkenése) beiktatásával, amelyben a formáció önbojlasztó mechanizmusa is lelepleződik. Ugyancsak tanulságos a válság hatására a decentralizált feudalizmusnak centralizált feudalizmusba való átváltásának jelzése, egy olyan momentumé, amely Bois eredményeitől függetlenül, más vetületben a magyar történetírásban Pach Zsigmond Pál megfogalmazásában hangsúlyt kapott. Amit hiányolni, ill. bírálni lehet és kell, az egyrészt a formáció kezdeteinek homályban hagyása, másrészt a „feudális felhalmozásnak” a formáció fejlődésében, majd felbomlásában vitt szerepéről írottak elmosódottsága, aminek következménye azután, hogy hiába mondja a szerző a kapitalizmust a feudalizmus logikus, sőt egyedül lehető folytatásának, a formációváltásban aktív szerepet játszó ipar és kereskedelem kimondottan is „idegen test” és nem belső tényező marad a feudalizmusnak ebben az elméletében. Egészében véve azonban Bois könyve jelentős hozzájárulás a feudalizmus problematikájának tisztázásához.

A vita során (a hozzászólások sorrendjében) Zimányi Vera a feudális agrártársadalom e zárt modelljének a kapitalista fejlődés felé megnyitására abban látta a lehetőséget, hogy a két között

Mégis, ha a Normandiára vonatkozóan összegyűjtött gazdasági mutatókat összehasonlítjuk Nyugat-Európa más részeire vonatkozó adatokkal, igen érdekes megegyezések és egyidejűségek¹ tűnnek elő. Hogy magyarázható, hogy egy olyan társadalomban, amelyet – nem ok nélkül – elzárttsággal szoktunk jellemezni, a gazdaságot ugyanazok a törvényszerűségek mozgatják? Csak egyetlen választ fogadhatunk el, mégpedig egy olyan gazdasági szabályozó meglétét, amely itt is és ott is ugyanazokat a hatásokat eredményezi. És végül Normandiában a gazdasági növekedés folyamatának az ismétlődését (13. és 14. század), amely hasonló formákat ölt, ugyanazokba az akadályokba ütközik, hasonló ellentmondásokat szül. Mindezt magyarázhatjuk-e másként, mint a rendszer fogalmának a segítségével? Ez azt jelenti, hogy a társadalmi-gazdasági rendszer identifikálása három kérdésre ad választ: melyek a strukturális jellemzői? Honnan ered dinamizmusa? Mi a saját eltűnésének a törvénye? Bár nem állítjuk (a felsorolt okok miatt), hogy kimerítő választ adunk erre a három kérdésre, szeretnénk aláhúzni azokat a pontokat, amelyekben a Normandiára vonatkozó kutatások hozzájárulnak egy feudalizmus-elmélet kialakításához.

Strukturális jellemzők

Két következtetést tettünk: az egyik a termelésre, a másik pedig a társadalmi (vagy „termelési”) viszonyokra vonatkozik.

Nézzük először a termelést. A rendszer jellemző termelési formája – tehát amely vezető szerepet játszik és rákényszeríti a gazdaság egészére saját növekedési ritmusát – a

---

diagramon az agrár- és az ipari árokk terében kell a mezőgazdaság mozdulatlanságát felkavaró világgpiaci hullámzásokat bevezetni és érzékeltetni, különben a feudális gazdaság ábrázolása maga is hiányos, a struktúra mozgása pedig érthetetlen marad. *Bartha Antal* magát az alapkoncepciót, a feudalizmus javasolt modelljét kérdőjelezte meg, egyrészt a már meglévő, nagyszámú inás modellel való szembesítést hiányolva, másrészt a szerző modelljét túlságosan szűknek nyilvánítva. *Szűcs Jenő* a modell hiányosságát elsősorban abban látja, hogy a falu–város viszonyoknak az európai feudalizmusra oly jellemző sajátossága nem kap helyet benne, holott mint fő fejlődési mozzanatnak kellene jelentkeznie. A feudalizmusban valóban túlnyomó az agrárszektor, mégis a fejlődés dinamikája a városból árad a faluba, nem utolsósorban a járadékformák előrehaladó alakulása révén. *Hanák Péter* egyebek közt a „feudális felhalmozás” fogalmát és folyamatát tartotta elégtelenül kifejtettnek. *Pach Zsigmond Pál* arra hívta fel a figyelmet, hogy a szerző a marxizmus feudalizmus-definícióját annak egyik sematikus, a tulajdonviszonyokat egyoldalúan kiemelő változatára szűkíti le, az ellen hadakozik, holott *A tőke III/46.* alapján a földjáradék kérdésének középpontba helyezésével felesleges vitától szabadulhatott volna meg s a maga nézeteit is jobban tisztázhatta volna. Így a feudalizmus kielégítő modelljének kialakítása tovább várhat magára. *Niederhauser Emil* azzal egészítette ki a javasolt modell kritikáját, hogy az valójában csak a feudalizmus hanyatló szakaszára vonatkozik. *Ránki György* vitázó felszólalásában a szöveget már azért is figyelmet érdemlőnek mondotta, hogy ilyen lényegbevágó észrevételeket tudott kihívni, s külön kiemelte azt az érdemét, hogy számos, a termelési viszonyokat egyoldalúan túlhangsúlyozó feudalizmus-moddellel ellentétben Guy Bois igyekezett a termelési mód egészében megragadni ezt a fontos és bizonyára még ezután is sok vitát igénylő problematikát.

(A szerkesztőség)

¹ Az árak és a bérek vonatkozásában ti., mert ez a legjobban tanulmányozott szektor. A tények túl ismertek ahhoz, minthogy részletes elemzésbe kellene bocsátkoznunk. *W. Abel: Crises agraires en Europe, XIIIe–XXe siècles. Paris, 1973.*

paraszti kistermelés. Ezt a nyilvánvaló dolgot gyakran elfedte egy kizárólagosan intézmény-központú nézet, amely fontosabbnak tartotta a termelés jogi kereteit (az uradalmat) a termelés alapvető egységénél (a paraszti gazdaságnál). Erre még visszatérünk, mert ezen a megállapításon nyugszik a későbbi elemzések összessége.²

1. Az állítás a paraszti termelésnek az össztermelésen belüli részére támaszkodik. Igaz, hogy ez a rész nem mindenütt egyforma: a régi népesedési központokban a saját kezelésű uradalmi föld mindig jelentős szerepet játszott; de a középkori mezőgazdasági terjeszkedés a paraszti gazdaságoknak elsöprő gazdasági túlsúlyt biztosított. Így a mezőgazdasági beruházások (a vetőmag, az igaerő, a szerszámok) elsősorban a paraszttal vállán nyugszanak. Ugyanígy a növekedés ezeknek a termelési egységeknek a megsokszorozódásában és térbeli kiterjedésük megnövekedésében fejeződik ki, a visszaesés pedig a gazdaságok számának csökkenésében nyilvánul meg. Végül, a mezőgazdasági árak trendjei tökéletesen megegyeznek a paraszti birtok átlagos termelékenységével: az árak akkor esnek, amikor a termelékenység nő, és akkor emelkednek, amikor a termelékenység visszaesik.

2. A kistermelés hegemóniájának gyökerei a mezőgazdasági technológia állapotában erednek. Megismételjük, hogy nincs hatékonyabb munkaszervezés, mint ami az eke teljes kihasználásában jut érvényre. E körülmények között a mezőgazdasági nagyüzem, amelynek jelenléte általában az uradalmi múlt hagyatéka, a termelékenységet tekintve hátrányban van, amelyet csak különleges körülmények között tud leküzdeni: a saját kezelésű uradalmi föld társadalmi eredetű privilegizálásával, a talaj átlagon felüli termelékenységével, a termékek értékesítésének igen kedvező lehetőségeivel (nagy fogyasztópiacok és víziutak közelsége), vagy magas árakat és alacsony béreket előidéző konjunktúrával. De mindez a nagyüzemet marginális tényezővé teszi, amelynek fejlődését nem saját dinamikája irányítja, hanem ellenkezőleg, ez a gazdaságtípus alárendelődik az árak játéka révén a kisbirtok sorsának: a nagyüzem akkor virágzik, amikor (és mert) a kisbirtok vegetál és fordítva; akkor hanyatlak, amikor a kisbirtok leginkább életképes.

A kistermelés adaptációja a technológia követelményeihez többek között feltételezi a parasztság társadalmi és foglalkozási rétegződését két alapszintnek megfelelően. Az „egy ekés gazdaság” vezetése tulajdonképpen olyan komplex vállalkozás, amely megköveteli a kvalifikált munka (irányítási feladatok) és az egyszerű munka (végrehajtási feladatok) kombinálását. Innen származik a földművesek és a napszámosok közötti szakadék mélysége és tartóssága. Ez a szakadék igen régi,³ de a földművelés fejlődésével még tovább mélyül a 11. és 13. században. A két csoport egymást kiegészítő jellege kétségtelenül hozzájárult a falusiak szolidaritásának fenntartásához, sőt erősítéséhez a gazdasági rendszeren belül, amennyiben a közös használati és legeltetési jogok birtoklása elengedhetetlen

²Ez a kiindulási pont ellentétes a *W. Kula* által ajánlottal, amelyet a „feudális rendszer” teóriájában bemutat. Ezt a következő módon határozza meg: „Egy olyan társadalmi-gazdasági rendszer, amely elsősorban agrár jellegű, közepes minőségű termelőerőkkel rendelkezik, amelyben a kereskedelmi hálózat fejlettsége gyenge, korporatív jellegű, és a termelés alapvető egysége a nagybirtok. Az ezt körülölelő paraszti kisbirtokok gazdaságilag ennek alárendeltek, és a szolgáltatások, amelyeket a nagybirtoknak fizetnek, függő helyzetbe hozzák őket.” *Théorie économique du système féodal. Pour un modèle de l'économie polonaise, XVIe–XVIIIe siècles* Paris, La Haye, 1970. 21.

³A. *Déléage* hangsúlyozza a korai középkortól kezdődően ezeknek a szakadékoknak a fontosságát. *La vie rurale en Bourgogne jusqu'au début du XIe siècle*, Mâcon, 1941.

volt a napszámos fennmaradásához és következésképpen a kistermelésnek mindez egészében véve hasznos volt.

3. A társadalmi intézmények is igyekeznek fenntartani a kistermelést. Így a faluközösség ugyanolyan szerepet játszik ezen a síkon, mint a városi kézművességben a céh: megvédi a szokásjogot, amelynek széles skálájára már utaltunk; és visszaszorít mindent, ami képes megtörni a társadalmi-gazdasági egyensúlyt és különösen a technikai újítást. A faluközösség egyáltalán nem mond ellent az egyéni kistermelés létének, hanem ennek egyszerre segítője és védelmezője. Ugyanekkor ebből olyan technikai megtorpanás következik, amely a rendszer egyik legfontosabb jellemzője, és amelynek a megléte feltételezi ezeknek az intézményeknek előzetes meggyengülését. Úgyannyira, hogy ebben a rendszerben a növekedés szükségszerűen extenzív jelleget ölt, és ki van téve a csökkenő hozamok kockázatának.

4. A kistermelés hegemoniájának valószínűleg sajátos demográfia felel meg. Első jellemzője következik magának a demográfiai rendszernek a természetéből, különösen fő önszabályozó mechanizmusából, amely nem más, mint a házasságkötések arányszámának igazodása a halálzási arányszámok tendenciális változásaihoz egy gyakorlatilag állandó termékenység mellett. Egy ilyen mikroreguláció (a családi termelés szintjén történik) tulajdonképpen csak egy olyan rendszerben képzelhető el, amelyben az egyéni kistermelés uralkodik, ahol a gyermekek „berendezkedése” szüleik eltűnésének van alárendelve. A második sajátos vonás a demográfiai tényeknek a rendszer működésében és esetleges rendellenességeiben betöltött rendkívüli jelentősége. Mindez a növekedés extenzív jellegéből következik: a termelés növekedése feltételezi a népesség növekedését és viszont. De a két növekedési forma közötti szoros kapcsolat megszakadhat, amikor a demográfiai növekedés, saját mechanizmusainak engedelmessé, önálló mozgáspályát követ, és ezt a gazdasági növekedés már nem támasztja alá.

Mivel a kistermelés valami módon a rendszer tengelye, a paraszti gazdaságon belül, mintegy kezünket ennek a mikroorganizmusnak az ütőerére tapasztva, próbáltuk meg felfedni a növekedés rugóit és következésképpen a rendszer dinamizmusát. Azt jelenti ez, hogy a kistermelés hegemoniája olyan nagy, hogy a földesúr gazdasági helye csak járulékos, és csupán társadalmi és politikai szerepkörre korlátozódik? A tények ellentmondanak ennek a hipotézisnek. A paraszt tulajdonképpen meghatározott társadalmi viszonyokba illeszkedik be, és gazdálkodásának menetét nem lehet megérteni azoktól a földesúri szolgáltatásoktól függetlenül, amelyeket teljesítenie kell.⁴

Nézzük most a termelési viszonyokat. A tanulmányozott rendszer eredetisége nemcsak a termelés jellemzőiben áll, hanem az ember egyfajta kizsákmányolásában is, amelynek meg kell említenünk a megkülönböztető jegyeit.

1. A járadékszedés a földesúr gazdasági beavatkozásának fő formája. A földesúr működésében közvetlen (részvétel a termelési tevékenységben) és közvetett tevékenységet (a földesúri szolgáltatásoknak a paraszti termelésre gyakorolt hatása) különböztetünk meg. De a közvetlen tevékenység végső soron eléggé korlátozott. Bizonyára vállalja a felelőséget a közös használatú eszközökért (malmok, sütőkemencék), de számot vetve a

⁴Ezért nem lehet a paraszti termelési mód (vagy paraszti társadalmi-gazdasági rendszer) fogalmat alkalmazni a tanulmányozott rendszer definiálására.

saját kezelésű uradalmi föld korlátozott szerepével, a földesúr csak marginális módon avatkozik be a szó valódi értelmében vett termelő tevékenységek szférájába. Viszont közvetett módon állandó és sokféle hatást gyakorol ezekre a tevékenységekre. A rendszer létének legfőbb célja az, hogy a társadalmi élet vezetőinek a termelésre kivetett járadékot juttat, amely így többé-kevésbé súlyosan terheli a paraszti gazdálkodást.

2. A földesúri járadék rátájának a fejlődése nem anarchikus. Különböző társadalmi-gazdasági mechanizmusok játéka révén tendenciálisan csökken, és ez a folyamat a vizsgált időszakban csak valamely gazdaságon kívüli tényező közbejöttével szakad meg: a hadizsákmány növekedése és a királyi adórendszer fejlődése.

3. A járadék rátájának tendenciális csökkenése magából a társadalmi struktúrából ered. A „házas telek” elve a szokásos szolgáltatásokkal ilyen fejlődésre vezet. Abban az ellentétes irányú nyomásban, amit a két főszereplő a járadék rátájára gyakorol, a paraszt a föld hasznélvezete és a termelési folyamat ellenőrzése révén erősebb ütőkártyával rendelkezik, a földesúr pedig ki lévén zárva ebből a folyamatból, csak gazdaságon kívüli eszközökkel szerzi meg saját részesedését. Hosszú távon ebből a gazdasági viszonyok olyan fejlődése következik, amely a parasztnak kedvez, és a szolgáltatási ráta erózióját idézi elő. Ilyenkor csak a gazdaságon kívüli kényszerek újrameghatározása, tehát a kizsákmányolási viszonyok politikai átrendezése képes egy időre megfordítani ezt a tendenciát.

A kistermelés hegemoniája és a politikai kényszerrel biztosított földesúri szolgáltatás a két fő jellemzője véleményünk szerint annak a gazdasági-társadalmi rendszernek, amelynek alapjai ennyire ellentmondásosak. Az egyik oldalról a termelési folyamat egyéni vagy családi jellege, a másik oldalról a föld és a hatalom földesúri kisajátítása; e között a két aspektus között állandóak a feszültségek, és kétségtelenül innen ered a szolgáltatási ráta sajátos fejlődése és talán a rendszer dinamizmusának mély forrása is.

Ez a két megfigyeléssorozat ellentmondásban van-e a feudalizmusnak a marxista történettudományban használatos hagyományos definíciójával? Anélkül, hogy az alkalmazott megfogalmazások rendszeres vizsgálatába fognánk, észrevehetjük, hogy ezek a következő téma körül mozognak: a földesúrnak a földre kiterjedő tulajdona és a földesúrnak a parasztokra kiterjedő korlátozott tulajdona. Nincs egyéb kifogásunk e definícióval kapcsolatban, csak az, hogy egy termelési viszonyt minősít és csakis egy termelési viszonyt. Ez a definíció semmiképpen sem jellemezhet egy termelési módot. Ez a fogalom – hadd emlékeztessünk rá – csak a termelési viszonyoknak és termelőerőknek az eredeti kombinációjára alkalmazható. Az, hogy ennek a két dimenzióknak csak az egyikét emeljük ki, az egésznek az elszegényítéséhez és elkerülhetetlen zavarokhoz vezetne. Tulajdonképpen a társadalmak mutathatnak formális analógiákat a kizsákmányolási viszonyokat illetően, anélkül, hogy ugyanaz lenne a technikai alapjuk, termelési szervezetük és működési elvük. Tehát azt a feudalizmust, amelyet Nyugat-Európában figyelhetünk meg, nemcsak egy társadalmi viszonytal, hanem bizonyos termelési sajátosságokkal is szükséges jellemezni. Ezeket a vonásokat nem lehet az agrárgazdaság túlsúlyára vonatkozó bizonytalan utalásra, vagy a termelőerők egy bizonyos (meghatározatlan) szintjére korlátozni. A következő megfogalmazást javasoljuk: a feudalizmus az egyéni kistermelés hegemoniája (tehát azoknak a termelőerőknek a szintje, amelyet ez a

hegemonia feltételez), plusz ezen kívül politikai gyökerű (vagy gazdaságon kívüli) kényszerrel biztosított földesúri szolgáltatás.⁵

De ezek a megfigyelések ellentmondanak a „parasztagazdaság” vagy a „paraszi termelési mód” modelljének, amelynek közkedveltsége kapcsolódik Chayanov⁶ nemrég kiadott munkáihoz és D. Thorner⁷ ezt folytató kiegészítéseihez. A paraszi társadalmaknak, akár ókoriak, középkoriak vagy jelenkoriak, saját közös logikájuk van, amely független az őket körülvevő társadalmak kényszerítő erőitől. Mindezek az elemzések igyekeznek eltüntetni – mint ahogy azt R. Hilton⁸ igen találóan megjegyzi – a parasztságnak, mint különálló társadalmi osztálynak mind a történelemben, mind a kortársi realitásban meglevő speciális jellemzőit, ugyanolyan módon, mint ahogy az „ipari társadalom” felfogás eltörli a kapitalizmus és a szocializmus közötti különbségeket. Ez az észrevétel különösen érvényes a középkori parasztságra: ha elvonatkoztatunk a feudális járadéktól (vagy összekeverjük azt bármilyen más járadékformával), ez megfoszt bennünket egy olyan elemtől, amely feltétlenül szükséges a feudális gazdaság hosszú távon való működésének a megértéséhez.

A hosszú táv dinamikája

Szándékosan csak a hosszú távot vesszük figyelembe. Persze nem arról van szó, hogy tagadjuk más fluktuáció-típusok létét vagy jelentőségét. Többek között olyan harminc éves időtartamú mozgások jelenlétét tudtuk igazolni, amelyeknek magyarázata jelenlegi ismereteink szerint problematikus. Különösen a feudális gazdaság történetét jellemzik időszakonként a „régí típusú válságok”, amelyeknek E. Labrousse-i⁹ modellje számunkra is érvényes erre a korszakra. Ebben a vonatkozásban P. Vilarnak¹⁰ valószínűleg igaza van, ha óvja a történészeket a hosszú időszakok és az átlagok kísértésétől, és emlékeztet arra, hogy „az ember nem átlagokkal táplálkozik”, és hogy a régi gazdaságok legvilágosabb megkülönböztető jegye sokkal inkább a termékmennyiség egyenlőtlen, mintsem csekély volta. De azt is észre kell venni, hogy e három évszázadnyi normand történelem alatt a „megélhetési válságok” gyakorisága és súlyossága erőteljes változásokat mutat, és ezek igen nagy mértékben a hosszú időtartamú fluktuációknak tulajdoníthatók. Mi tehát visszautasítjuk a rövid időszak és a hosszú időszak között felállított hamis ellentétet, a történelmi elemzésekénél mindegyik egyaránt elengedhetetlen. Azért foglalkozunk részletesebben a hosszú távú fluktuációkkal, mert ezek a feudális gazdaság specifikumainak tűnnek és mert ezek eredete kevésbé ismert.

⁵ Vessd össze: C. Parain definíciójával. Sur le féodalisme. Colloque du CERM, Paris. Ed. Sociales, 1974. 13–14. Lásd még: Manuel d'économie politique. Académie des sciences de l'URSS. 1956. 48–52.

⁶ A. Chayanov: The theory of peasant economy, 1966.

⁷ D. Thorner „Peasantry” cikke, International Encyclopedia of Social Sciences, 1968.

⁸ R. Hilton: The English peasantry in the Later Middle Ages, Oxford, 1978. 18.

⁹ Lásd P. Vilar nemrégén tett megfigyeléseit ebben a tárgyban. „Reflexions sur la crise de l'ancien type. Inégalité des récoltes et sous-développements.” In: Conjoncture économique, structures sociales. Paris, 1974.

¹⁰ P. Vilar i. m., 41–42.

Véleményünk szerint a legjelentősebb tény a növekedési, visszaesési és stagnálási fázisok váltakozásában áll. Kétségtelen, hogy ezeknek a ciklusoknak a létezését régóta megállapították. De mindazok a magyarázatok, amelyeket W. Abel,¹¹ M. Postan,¹² Verhulst, E. Le Roy Ladurie adtak, kizárólag csak demográfiai jellegűek, olyannyira, hogy eltűnik a kapcsolat a feudális termelési mód és ezek között a fluktuáció-típusok között. Tulajdonképpen a neo-malthusianus felfogás szerint a lényeg nem más, mint a lakosság és az erőforrások szembeállítás: az emberek számának gyorsabb növekedése túlnépesedést okoz, a földek feldarabolódtak, a termelékenység esik: így jönnek létre az agrárválság feltételei. Tagadjuk-e ezeket a jelenségeket? Egyáltalán nem. Akár árakról, bérekről, termelésről, népességről, termelékenységről legyen szó, mindezek a mutatók Normandiától Angliáig megegyeznek. És azt látjuk, kétszer is, hogy a demográfiai növekedés az erőforrások kimeríthetetlen korlátjába ütközik. Valójában a malthusianus elmélet gyengesége nem abban áll, amit állít, hanem abban, amiről hallgat: ez pedig nem más, mint a szolgáltatások fejlődésének szerepe ezekben a fluktuációkban.

Térjünk vissza először is a növekedési folyamatra, úgy, ahogy azt 1315 előtt vagy 1450–1550 között lehetett észlelni, vagy pedig az 1360-tól 1400-ig tartó rövidebb periódusban. A folyamat közös vonásokat mutat.

E folyamatnak mindig van bizonyos extenzív jellege, és ez a mezőgazdasági termőföldeknek (gyakorlatilag állandó technikai bázison történő) meghódításában és a népesség növekedésében fejeződik ki. A folyamat magában foglalja a munkatermelékenység növekedésének tendenciális csökkenését is. Állandó technikai adottságok mellett a termelés területi növekedése és az emberek túlterhelése magával vonja a globális termelékenység esését, több tényező összejátszása következtében (a marginális földek közepes minősége, az állattenyésztés visszaszorulása, a birtokok felaprózódása, alulfoglalkoztatottság). Ennek a folyamatnak megfelel az árak emelkedő trendje és az agrár- és ipari árak ollójának szétnyílása is. Az agrárárak növekedése azon alapul, hogy ebben a szektorban a termelékenység csökken, és fordítva, a mezőgazdasági termékek árának növekedése elősegíti a mennyiségi növekedést, nevezetesen igazolja a közepes minőségű határföldek használatba vételét, ezáltal tovább fokozza a termelékenység csökkenését.

Végül a növekedés megduplázódik a reálbérek esése miatt is, ami egyébként a parasztság tömeges pauperizálódásának is mutatója. És ebben a tényben a termelékenység csökkenésének újabb tényezője rejlik.

A növekedési folyamat utolsó eleme a járadékszolgáltatási ráta süllyedése. Ez a termelékenység csökkenésének elengedhetetlen és elválaszthatatlan eleme. Az emberek számának túlbujánzása és a földek felaprózódása a 13. század végén elképzelhetetlen lett volna, ha nem követeltek volna kevesebbet a parasztoktól. Megfordítva, amikor az egy főre jutó termék csökken, akkor az a termék rész, amelyet járadékként el lehet idegeníteni, szintén kisebb lesz, és ez visszahat a szolgáltatási rátára. A járadékszolgáltatás rátájának tendenciális csökkenése nélkül a széles értelemben vett (gazdasági és demo-

¹¹ Lásd Abel következtetéseit: „a 14–17. század és a 17–18. századi árcsökkenések a népesség stagnálásának vagy csökkenésének a következményei voltak, amelyet járványok és a háború idézett elő, tehát külsődleges tényezők és nem pedig egy Malthus-i értelemben vett endogén ok, mégha ennek a bizonyos oknak a következményei meg is egyeznének a Malthus által megállapítottakkal.” I. m., 406.

¹² Postan és iskolája (Abeltől eltérően) endogén típusú magyarázatot ad: a Malthus-i elmélet híres ciklusa segítségével. De egy pan-demográfiai jellegű magyarázattal Abelhez csatlakozik.

gráfiai) bővített újratermelés hosszabb tendenciájának a fennmaradása a termelékenység hanyatlása ellenére is érthetetlen maradna. Ennek következtében a termék nagyobb részei fordítják a gazdasági felszerelésekre és a paraszti fogyasztásra, azaz a „reprodukcióna”. Természetesen ez a folyamat megteremti önmaga visszájára fordulásának a feltételeit. Elérkezik egy olyan küszöbhez, amin túl a termelékenység csökkenése nagyszámú paraszti birtokon egyre kockázatosabbá teszi az egyszerű újratermelést. De az igazi kritikus küszöb az lesz, amelytől fogva a földesúri szolgáltatások mennyisége a csökkenés jeleit mutatja, anélkül, hogy a ráta esésének hatásait ellensúlyoznák a gazdasági és demográfiai növekedés hatásai. Ekkor a földesúri osztálynak növelnie kell az egy főre eső járadékot, és politikai lépésekkel fordítja meg a növekedés menetét.

Hasonló észrevételeket tehetünk a csökkenés folyamatára is. Persze ez utóbbi nem egyszerűen a növekedés fordított képe. A középkor végén a visszaesés általános és heves lefolyású válságokban nyilvánult meg, amelyek időben korlátozottak voltak, de ugyanakkor gazdasági és demográfiai kereteiken túlnőttek, és a társadalmi élet valamennyi vonatkozását érintették. A több egymást követő robbanás, amelyeket fellendülési periódusok választottak el egymástól, ne fedje el előttünk egy olyan folyamat kontinuitását, amely halmozódó, akárcsak a növekedés. A visszaesés dinamizmusa abból ered, hogy a szolgáltatások mennyisége csökkenő irányzatú, a járadékszolgáltatási ráta növekedése ellenére is, és ebből fakad az állandó törekvés, hogy a paraszti birtokok termékének minél nagyobb részét megszerezzék adók vagy fosztogatás útján. Hosszabb időszakot figyelembe véve azt is megfigyelhetjük (természetesen ha elvonatkoztatunk a köztes fellendülési periódusoktól), hogy a visszaesés megnyilatkozási formái pontosan szimmetrikusak a növekedés megnyilvánulási formáival.

A visszaesés a mezőgazdasági termőterületek összehúzódásában és a demográfiai hanyatlásban fejeződött ki, anélkül, hogy a technika megváltozott volna. A visszaesést a munka termelékenységének növekedése kíséri (csak a legjobb földek művelésére húzódnak vissza, az állattenyésztés fejlődik, a birtokok átstrukturálódnak, a legkevésbé hatékony birtokok kiiktatódnak stb.). A fentiekben elmondott okokkal ellentétesen, a termelékenységnek ez a mozgása szorosan együtt jár a járadékszolgáltatási ráta mozgásával. Ebből a szempontból a földesúri és a királyi nyomás, a látszat ellenére, a haladás meghatározó tényezője.

A visszaesést az árak süllyedő trendje és az ipari árak relatív emelkedése jellemzi. A mezőgazdasági árak csökkenése a mezőgazdaság növekvő hatékonyságát tükrözi, de kihat a termelésre is (azzal, hogy a legjobb földekre való visszahúzódnásra kényszerít) és a termelékenységre. Végül is a csökkenés magas reálbérekkel és az életszínvonal javulásával jár, mihelyt a gazdasági „viharak” és a háborúk véget érnek. Ez a jelenség maga is szoros kapcsolatban van a termelékenység fejlődésével.

A csökkenés, mint kumulatív mozgás, mégis talál olyan önszabályozó mechanizmust a termelékenység fejlődésében, amely megszabja határait. Ezeket a határokat akkor éri el, amikor a termelékenység elérkezik arra a színvonalra, amelyen a paraszti birtok képes elviselni az új kincstári terheket, sőt képes arra is, hogy bővített újratermelést valósítson meg. Ettől fogva létrejönnek az újabb növekedési fázis társadalmi-gazdasági feltételei. Ezek az észrevételeink arra indítanak bennünket, hogy a hosszú időtartamú mozgásokban mást is lássunk, mint csupán a pénztömeg vagy a népesség változásaihoz kötött konjunkturális jelenségeket. Az a tény, hogy a malthusianus elmélet jó néhány

elemét beépítjük a magyarázatunkba és hogy ebbe belefoglaljuk a szolgáltatások és a termelékenység szerepét, nem egy egyszerű összeadást, hanem az eddigi perspektívák megváltozását eredményezi. Ez azt jelenti, hogy ezek a hosszú távú mozgások a feudális gazdaság jellemzői, mivel a szolgáltatások és a termelékenység ilyen fajta alakulása ennek a rendszernek a sajátossága. Ez azt is jelenti, hogy a hosszú távú mozgás főleg két tendenciális és egymást kiegészítő társadalmi-gazdasági törvény hatásának van alávetve, amelyeknek az egyike (a járadékszolgáltatási ráta tendenciális csökkenésének a törvénye) a földek földesúri kisajátítása és a termelési folyamat egyéni jellege közötti ellentmondáshoz kapcsolódik, ugyanakkor a másik (a termelékenység tendenciális csökkenésének törvénye) a termelési jellemzőihez kapcsolódik (mivel a kistermelés csak extenzív növekedést enged meg).

Vegyük elejét ezen a ponton egy kritikának. Ha azt állítjuk, hogy a feudális gazdaság eme törvények hatásának van alávetve, ez nem jelenti-e azt, hogy a „tisza közigazdaság” csapdájába esünk, vagy hogy egy bizonyos fajta „ökonimizmusba” süllyedünk? És nem azt jelenti-e, hogy megkérdőjelezzük az osztályharc szerepét a történelemben? Egyáltalán nem. Csak következtetéseink elferdítése indokolna egy ilyenfajta kritikát, ha a rendszer működését egy kizárólag gazdasági jellegű vulgáris mechanizmusra redukálnánk. De abban, amit elmondottunk, semmi sem indokolja a gazdasági és a társadalmi tényezők szétválasztását. Sőt igen könnyű bemutatni, hogy ebben az elemzésben előtérbe kerül az osztályharc oly módon, hogy visszavezetjük azt azokra az objektív körülményekre, amelyek között az osztályharc lezajlik. Az a tény, hogy aláhúzzuk a járadékszolgáltatások fejlődésének jelentőségét, nem azt jelenti-e, hogy központi szerepet tulajdonítunk a földesurak és a parasztok között meglévő állandó szembenállásnak? Viszont határozottan visszautasítjuk azt a marxizmustól idegen történelemszemléletet, amely csak az osztályharcot helyezi előtérbe és azt elválasztja az objektív feltételek egészétől.

A feudalizmus ellentmondásai

Ha elméletet állítunk fel a feudalizmusról, ennek számot kell vetni annak keletkezésével és eltűnésével egyaránt. Természetesen nem foglalkozunk ennek a termelési módnak a kialakulásával. Ami a felbomlásának problematikáját illeti, ezt csak igen részleges módon vizsgáltuk, ami semmiféle, az egészre vonatkozó következtetést nem enged meg. A társadalmi, politikai, szellemi és ideológiai dimenziók elengedhetetlenek egy olyan jelenség magyarázatához, amely egyébként is a felvett időbeli határokon túl is folytatódik. Az egyetlen olyan elem, melyet bevettünk a vizsgálatba, egy feudalizmus-kori felhalmozás-modell kidolgozása. Ennek fő jellemzőit felidézzük.

A rendszeren belül létezik egy felhalmozási tendencia. Fő alkotója a szakaszos feudális felhalmozás, amely a rendszer sajátos mechanizmusához kötődik, és amely csak a növekedési fázisokban jön létre. A felhalmozást bénítják a rendszer termelőeri és termelési viszonyai, ugyanakkor a felhalmozás lassanként gyengíti az ellene irányuló fékező hatásokat, oly módon, hogy minden egyes akkumulációs hullám egyre messzebb megy el, és egyre jobban segíti a kapitalista termelési viszonyok előretörését.

Ez a modell anélkül, hogy jelentősen ellentmondana az 1853-ban¹³ Marx által felvázolt gondolatnak, lényegesen eltér ettől. Marx a kapitalizmus létrejöttét két alapvető körülményhez kötötte. Egyrészt a gazdaság „pénz formájában” történő felhalmozásához, amelyet az uzsora és a kereskedői haszon hozott létre, tehát ami a forgalom szférájából származott. Másrészt a termelési javak szabad és elidegeníthető javakká alakításához, ami olyan körülmények megjelenéséhez kapcsolódik, amelyek lehetővé tették a tőkének, hogy szabad munkát vásároljon. Ezt a két feltételt találjuk kevés módosítással létrejöttük magyarázatában is. Az „archaikus vagyonok” kialakulásán túl szükségesnek tűnik, hogy elhelyezzük a feudális felhalmozás folyamatának egészét. Ami a termelési javak szabad javakká való átalakítását illeti, ez ahhoz a kritikus küszöbhez kapcsolódik, amelyet a 16. században a járadékszolgáltatási ráta süllyedése hozott létre. Ez a süllyedés a termelési javak földesúri elsajátítása és a termelés egyéni jellege között meglévő fő ellentmondásból származott. Az általunk nyújtott magyarázat külön aláhúzza a feudalizmus specifikus ellentmondásainak szerepét önmaga felbomlásában. Tehát ez a magyarázat alapjában nem távolodik el Marx gondolkodásától.

És mégis, ennek a néhány eltérésnek olyan jelentősége van, amit feltétlen szükséges bemutatnunk. Az a kapcsolat, amit a feudalizmus ellentmondásai és a kapitalizmus létrejötte között állítottunk fel, azt eredményezi, hogy elutasítjuk azt a gondolatot, mely szerint az (általában vett) prekapitalista termelési módok felbomlása és a kapitalizmus között közvetlen leszármazási kapcsolat állna fenn. . . Amit a feudális felhalmozásról eddig elmondtunk, arra a gondolatra vezet bennünket, hogy a feudalizmus és csakis a feudalizmus előzheti meg a kapitalizmust.

2. A feudalizmus válsága

A 14. és 15. századi válság vizsgálata arra vezetett bennünket, hogy a feudalizmus természetéről és törvényeiről hipotézis-rendszert alkossunk. És fordítva, a társadalmi-gazdasági rendszeren való elmélkedés más fényben tünteti fel a középkor végén bekövetkező katasztrófák jelentőségét. Készítsünk gyors mérleget a szó szoros értelmében vett válságról és arról a mutációról, ami meghosszabbította azt.

Felül: a termelési mód válsága

A 14. század eleji válság nem annak a számos dramatikus összeütközés-sorozatnak az egyik epizódja, amely az erőforrások és a szükségletek között állt fenn a feudalizmus történetének során. Ebben, ha a dolgok mélyére nézünk, egy termelési mód válságának a kezdetét kell látnunk. Mit is jelent ez? Először is azt, hogy a rendszer kimerítette expanziós lehetőségeit a megművelhető területek szinte teljes meghódításával. Normandiában ez már végbement a 13. század közepétől. Ez az időpont a válság valódi kiindulópontja. Ettől fogva a csőd nyilvánvaló.

¹³Lásd a „kapitalizmust megelőző formákról” szóló tanulmánya francia kiadását, Sur les sociétés précapitalistes, CERM, Paris, Ed. Sociales, 1973. 180–226.

Először egy gazdasági csőd. A növekedés minden ellentmondása halmozódik és kiéleződik: az emberek túlterhelése veszélyesen nő, a termelékenység esik, a nyomor kiterjed. És még ha a gazdasági tevékenység színvonala ugyanaz marad is egy ideig, ez csak infláció árán lehetséges, ami ugyan késlelteti a következményeket, de egyben súlyosbítja is őket. Malthusi ollók? Legyen. De nem ez a legsúlyosabb abban a drámában, amely előrevetíti bekövetkezését. Ha a problémát csak ez jelentené, akkor egy járvány vagy néhány éhínség elég lett volna ahhoz, hogy a szükséges kiigazítások létrejöjjenek. De ezek nem érnek semmit, mert a gazdasági zsákutca társadalmi zsákutcába torkollik. Az expanzió befejeződése kiváltja a földesúri jövedelem csökkenését. És hogyan kényszeríthetné a földesúr embereit további adókra, amikor már nem rendelkezik felettük elégséges hatalommal?

A csőd egyszerre politikai, intézményes és morális jellegű. A „feudalizmus válsága” kifejezéssel a válság általános voltát kívánjuk jelezni, vagyis azt, hogy a társadalmi élet valamennyi területét érinti. Ez egyszerűen azt jelenti, hogy a rendszer már nem tud többé hagyományos alapjain működni, ennek megfelelően felbomlásra van ítélve. Ennek a felbomlásnak a jelét a feudalizmus akkor adta, amikor eszeveszetten olyan katonai kalandokba vetette magát, amelyekből kiegészítő jövedelmeket várt. A háború–fiskalizás–háború kérelhetetlen mechanizmusa életbe lép, és ezzel a kocka el van vetve. Hogyan állhatna ellen a paraszti termelés egységeinek olyannyira meggyengült szövete a ránehezedő új terhek lavinájának? Az olyan végső eszközök, mint a nélkülözés, az eladósodás vagy a birtokeladás csak egy ideig hasznosak. 1377 után a fiskális szolgáltatások túlzott súlya felborítja a paraszti gazdálkodás egyensúlyát. Nem kell már egyéb, mint, hogy a társadalmat, mint egy részeg hajót, mindenféle katasztrófa fenyegetse. Annál is inkább, mert az egyre hevesebb görcsökben vonagló emberáradatnak a politikai intézmények neveltséges törékenysége semmiféle segítséget nem nyújt.

És valóban, a katasztrófák egymás után, összekuszálódva bekövetkeznek: éhínség, pestis, háború. Értelmetlen lenne ezek hatásait kisebbiteni vagy azt állítani, hogy kizárólag a gazdasági mechanizmusok lennének közvetlenül felelősek a demográfiai visszaesésért. Nem kételkedhetünk a járványoknak betudható pusztulás nagyságában. Nem kételkedünk a háborús csapások súlyosságában sem, amelyek kilépnek tradicionális feudális normáikból, és sokrétű összecsapásokká változnak, amelyek mindegyike egyaránt pusztítja az embert és a javakat. Igen, a biológiai, katonai és társadalmi vonatkozásoké a fő szerep abban a három megrázkódtatásban, amelyet Normandia elszenvedett. A növekvő intenzitású robbanás hatása alatt a társadalom teste három menetben szétzilálódott. Innen ered 1450 körül ennek a vidéknek elmondhatatlan pusztulása.

A háború és a társadalmi zavarok hatásának hangsúlyozása láthatólag olyan magyarázati javaslat, mely bizonyos visszatérést mutat a régi tézisekhez. Úgy gondoljuk, hogy az esemény és a politikum e körülmények közt valóban fölébe kerekedtek a hosszú távna és a tisztán gazdaságinak, s a makacs tények a felszínre kerültek. Mégis „a hagyomány kölcsönvése”, mint egyébként a „malthusi kölcsönzés” is, inkább látszólagos, mint valóságos. Az a tendencia, amely elszigeteli a „katasztrófákat” az ezeket lehetővé tevő vagy éppen létrehozó kontextustól, visszaautásítandó. Amikor a kronológia nyilvánvalóan bemutatja „három istencsapásának” gyászos egymásbakapcsolódását, amikor felfedi, hogy a szerencsétlenség nem váratlanul sújt le, hanem mindig bizonyos jelek

előzik meg, akkor hogyan fogadhatnánk el a 14. és 15. századi válságok véletlen vagy politikai eredetét.

Ezenfelül, a gazdaság, bár néha mindenféle görcsös rándulások leplezik, mindig megőrizte a maga jogait. A fegyverek csörgése mögött folyik a földek lassú és csendes rendbehozása. A parasztgazdaság megnő és helyreáll, hatékonysága nagyobb lesz. Lassanként felhalmozódnak egy új mezőgazdasági felfutás feltételei. Amikor a felfutás jelei megmutatkoznak, az éhség, a betegség és a háború kísértete mintegy varázsütésre eltávolodik. Befejeződik egy változás, amelynek most meg kell fejteni az értelmét.

Lent: a centralizált feudalizmus

Ebben a munkában nem törekedtünk arra, hogy a renaissance társadalmának eredeti jellemvonásait bemutassuk. Ez sok szempontból gyökeresen új társadalom. A cikk egyszerűen a feudalizmus fejlődésének logikáját igyekszik követni, megkísérli észrevenni azokat a változásokat, amelyek ennek a társadalmi-gazdasági rendszernek a működésében hosszú és fájdalmas vajúdás után következnek be.

Láttuk, hogy a földesúri jövedelmek csökkenése a feudalizmus válságának heveny fázisát nyitotta meg. Ennek a problémának a megoldási módja különleges jelentőséggel bír: a közvetlen szolgáltatásokra állandósulva ráakódik egy fiskális szolgáltatás, amelynek nagyobb része több csatornán keresztül ömlik a földesúri kincstárakba. Ebben nincs semmi forradalmi. A társadalom két alapvető osztályának szembenállása fennmarad. Csak az egyiknek a másik által való kizsákmányolása módosult. Az uralkodó hatalma a földesúr hatalmával vállvetve igyekszik a paraszti termelésből kiperéselni azt, ami az uralkodó osztály fenntartásához szükséges. A szolgáltatások e két formájának együttes létezése szükségessé vált, de nehéz volt. A nagyobb hatalmú királyi adminisztráció jobban be tudja tölteni a feladatát akkor, amikor viszont a földesúri hatalom felmorzsolódik. Így megnyílik az út a járadék fokozott centralizációja előtt. Ez a centralizáció az államapparátus túlbujánzásával kombinálódott, a horizonton feltűnik az abszolutizmus.

A feudalizmus válságára a „termelési viszonyoknak” ez az újjászerveződése csak időleges megoldást nyújt. A rendszer nem jutott ki abból a zsákutcából, amibe a 13. század bezárta. Az a kivételes dinamizmus, amely a normandiai gazdaságot a vihar előestéjén jellemezte, nem kelthet illúziókat. A mezőgazdasági technika fejlődését továbbra is béklyózzák a társadalmi viszonyok. A növekedés extenzív marad, tehát ugyanazoknak az ellentmondásoknak van kitéve, mint a múltban. Ezeket az ellentmondásokat súlyosbítja az újraéledés hevesége. Néhány évtized elég így arra, hogy a növekedés újabb lefékeződése jelentkezzen, amelyet a szokásos társadalmi csapások kísérnek.

De a feudalizmus hanyatlása méginkább a már beléhatolt kapitalizmus előretörésében nyilvánul meg. Kétségtelen, a régi termelési módot nem tünteti el, bár minden alkotórészét elrozsdásította. A járadék és a profit kibogozhatatlanul összekeverednek majdnem mindenütt. Új gazdasági reflexek születnek. Különösen a kereskedelmi és ipari tevékenység súlya növekszik meg hirtelen és hat erőteljesen az archaizmusok utolsó menedékére, a mezőgazdasági szektorra. Egy idegen test növekszik a feudalizmus testében, amely a felhalmozási folyamat köldökzsinórján keresztül táplálkozik. Bár nem

folyamatos ez a jelenség, de növekedése bomlasztóan hat, és visszafordíthatatlanná teszi a feudalizmus hanyatlását.

Semmi sem hamisabb annál, mint ha a 13. századtól a 18. századig terjedő időszakot úgy mutatjuk be, mint struktúrájában megmerevedett agrárvilágot. A folytonosság gondolata valós tényekre támaszkodik: technikai stagnálás, a termelés és a népesség hasonló tetőzései, jogi és társadalmi folyamatosság. De ez a látásmód, amely a strukturalizmus gyermeke, nem ismeri a régi rendszer ellentmondásait: külső tényezőkre (időjárás, járvány, háború) hárítja a válságokért a felelősséget, nem számol sem a rendszer újjászerveződésével, sem egy más társadalomszervezeti típus felé vezető mozgással.

Ennek a műnek ezek a fő következtetései. Kérdés, hogy ezek Normandián túl is bírnak-e általános érvénnyel? A túlzottan is híres középkori sokszínűséggel fogunk-e érvelni? Ezt a hamis dilemmát félreteszem, amelyet csak egy idejétmúlt problematika tudna ismét felszínre hozni. Nem a helyi sajátosságokra fordítottuk figyelmünket. Érdeklődésünk középpontjában sokkal inkább a feudalizmus, mint társadalmi-gazdasági rendszer, nem pedig Normandia állt. Ennek a témának a kutatása bizonyosan hosszú lélegzetű munka lesz, de mégis kívánjuk, hogy túl sokáig tartó várakozás nélkül megkapja azt a polgárjogot, amelyet oly régóta megtagadnak tőle.